

світу» було ліквідовано. Втім, попри перепони, київська «Просвіта» зробила вагомий внесок у підвищення культурного, освітнього рівня українського народу, а пам'ять про неї живе в її друках.

1. Бібліотека київської «Просвіти» у 1917–1920 рр. // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірн. наук. праць / Нац. парлам. б-ка України. — К., 1999. — Вип. 3. — 160 с.

2. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» у 1906–1917 роках / С. Зворський // Вісник Книжкової палати. — 1999. — № 5. — С. 22, 25, 34.

3. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» в 1917–1919 роках / С. Зворський // Вісник Книжкової палати. — 1999. — № 6. — С. 25.

4. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.): Бібл. показ. / Нац. парлам. б-ка України; Уклад. С. Зворський. — К. : Глобус, 1998. — 133 с.

5. До проблеми вивчення історії бібліотечної справи в Україні // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 4. — С. 21–22.

6. Питання історичного краєзнавства у видавничій діяльності українських культурно-освітніх товариств «Просвіта» / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.) // НАН України; Ін-т історії України. — К. : Рідний край, 1999. — Вип. 6. — 140 с.

Т. В. Бикова

УДК 94(477.75)«1917»

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ І ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИМУ ДО 1917 р.

В статті розглядається діяльність уряду Російської імперії з колонізації Кримського півострова.

Ключові слова: Російська імперія; Кримський півострів; національний склад; економічний розвиток.

В статье рассматривается деятельность правительства Российской империи по колонизации Крымского полуострова, освещаются положение и жизнь Крыма от времени его вхождения в состав империи и до начала революционных событий 1917 г.

Ключевые слова: Российская империя; Крымский полуостров; национальный состав; экономическое развитие.

This paper examines the activities of the Government of the Russian Empire on the colonization of the Crimean peninsula, covered position and the life of the Crimea from the time of its entry into the Empire and the beginning of the revolutionary events of 1917.

Keywords: Russian Empire; the Crimean peninsula; ethnic composition; economic development.

Російська імперія протягом усієї історії постійно розширювала власні кордони. В середині XVIII ст. вона впритул наблизилася до Чорноморського узбережжя, де після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. почала тримати свій флот. Після тривалої як військової, так і дипломатичної боротьби, котру уряд Російської імперії вів спочатку з урядом Османської імперії, а потім — Кримського ханства, 8 квітня 1783 р. територію Криму офіційно було включено до складу Російської імперії.

Майже рік півостровом керувала військова влада через створену саме для цього мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р., було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої ввійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопа аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став Г. Потьомкін. 8 лютого, за наказом Сенату, Крим було поділено на 4 повіти: Сімферопольський, Євпаторійський, Левкопольський та Перекопський. 1787 р. повітовим містом замість Левкополя (так було перейменовано місто Старий Крим) було призначено м. Феодосію, а тому Левкопольський повіт перейменували на Феодосійський [4, с. 17].

Після смерті Катерини II її наступник Павло I скасував багато з того, що запровадила його мати під час володарювання. Ці зміни, зрозуміло, стосувались і Криму. Вже 12 грудня 1796 р. Павло I скасував Таврійську, Вознесенську й Катеринославську області та утворив з них єдину губернію — Новоросійську, яка проіснувала до його загибелі.

Після загибелі Павла I майже всі його перетворення було скасовано. 8 жовтня 1802 р. Олександр I ліквідував Новоросійську губ. та створив Таврійську губ. в кордонах колишньої Таврійської області з тими самими повітами. Тепер її адміністративно-територіальний поділ складався з 7 повітів: трьох материкових — Тмутараканський, Дніпровський та Мелітопольський — і чотири кримських (півострівних): Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський. Тим самим наказом м. Феодосію було виділено в градоначальство. Градоначальник підпорядковувався безпосередньо урядові [4, с. 18].

З плином часу, завдяки розвитку економічного життя, в адміністративному поділі Таврійської губ. відбулися деякі територіальні зміни. 1807 р. було створено Севастопольське військово-губернаторство, 1820 р. з губернії виділився Тмутараканський повіт, 1821 р. було засновано Керч-Єнікальське градоначальство, 1829 р. — скасовано Феодосійське градоначальство, 1838 р. — засновано Ялтинський повіт, через два роки з'явився Бердянський повіт, 1865 р. скасовано Севастопольське військово-губернаторство, а 1873 р. створено Севастопольське градоначальство [4, с. 18].

Таким чином, Таврійська губ. була дуже своєрідною адміністративно-територіальною одиницею Російської імперії. Вона складалася з двох, різних за всіма параметрами, частин: материкової Північної Таврії (Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський повіти) та острівного Криму (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський та Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту Севастополь. Такий адміністративний поділ не змінювався вже до 1917 р.

Аналізуючи кількість населення на території Кримського півострова, треба звернутися до записок консула Франції при Крим-Гіреї барона Тотта. За його свідченнями, мешканців усього Кримського ханства 1767 р. (тобто за 7 років до його приєднання до Російської імперії) налічувалося 4 млн. чол. [27, с. 69–70].

Щодо етнічного складу Кримського півострова, то з плином часу він став усе більш багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшою етнічною групою були кримські й ногайські татари* (понад 90%) [4, с. 85]. З них ногайські татари становили близько 40% населення Кримського ханства і кочували по всій території як Кримського півострова, так і за його межами. В містах на узбережжі Криму проживали переважно греки, євреї та вірмени; в гірських районах — караїми, в степах поблизу Перекопа — ногайці. Степова частина Криму постійного населення в XVIII ст. майже не мала [9, с. 6]. Докладніше етнічний склад Кримського півострова до його включення до Російської імперії видно з Таблиці 1 [4, с. 120].

Таблиця 1. Чисельність та етнічний склад населення Криму в XVIII ст. до включення його до Російської імперії

Період	Народи									
	Татари		Греки		Вірмени		Євреї		Всього	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.		тис. чол.	%
Перша чверть	444,0	95,1	12,0	2,6	10,0	2,1	1,0	0,2	467,0	100,0
60–70-ті роки	411,5	92,6	18,0	4,0	13,6	3,1	1,6	0,3	454,7	100,0

Але з плином часу політика, котру впроваджувала в цьому регіоні Російська імперія, призвела до того, що більша частина кримських татар виїхала за межі півострова (переважно до Туреччини). Можна назвати три ос-

* У історичній літературі племена кочових едісанських, едічкульських, буджацьких і джамбуїлуцьких татар здебільшого об'єднують під загальною назвою «ногайські татари».

новні етапи найбільш масового від'їзду кримських татар (60–80-ті рр. XVIII ст., кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст., кінець XIX — початок XX ст.). Вільні землі заселяли переселенці з інших губерній країни (переважно українці, росіяни та німці за національністю), яким уряд надавав величезні грошові та майнові пільги. Завдяки припливу значної кількості переселенців населення півострова поступово ставало все строкатішим за національним складом. Так, відповідно до Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., на території Кримського півострова проживало 546 592 чол. (в Таврійській губ. загалом — 1 447 790 чол.) [24, с. 147; 5, с. 14]. Щодо етнічного складу Криму, то, згідно з тим самим переписом, тут мешкали представники 39 етнічних груп, з яких тільки 13 визначалися як «найбільші» [28, с. V]. Більш докладно етнічний склад Кримського півострова видно з Таблиці 2 [28, с. V, 3, 94].

Таблиця 2. Кількісний та етнічний склад населення Кримського півострова (1897 р.)

Етноси	Повіти							Всього по Криму	
	Євпаторійський	Перекопський	Сімферопольський	Феодосійський	Ялтинський	Керч-Єнікальське градоначальство	Севастопольське градоначальство	Чол.	%
Українці	13 345	11 316	10 132	13 304	2024	7037	7545	64 703	11,8
Росіяни	11 107	11 743	42 833	34 974	19 879	24 370	36 057	180 963	33,1
Татари	26 992	12 266	62 876	44 431	43 256	2563	1910	194 294	35,5
Німці	7588	11 718	5812	4909	329	294	940	31 590	5,8
Євреї	1576	1320	9254	2932	969	4429	3688	24 168	4,4
Болгари	6	11	1449	5840	15	59	70	7450	1,4
Греки	1015	229	2422	4630	3954	2015	2849	17 114	3,1
Поляки	202	147	1713	728	463	877	2799	6929	1,3
Білоруси	165	199	611	586	209	93	195	2058	0,4
Вірмени	472	617	3011	2417	624	709	467	8317	1,5
Молдавани	33	29	71	63	6	35	35	272	0,05
Естонці	406	832	621	5	76	103	133	2176	0,4
Турки	10	9	187	230	1084	46	221	1787	0,3
Інші	294	957	725	809	372	1068	546	4771	0,9
Всього:	63 211	51 393	141 717	115 858	73 260	43 698	57 455	546 592	100

Тим не менше, й надалі, у ХХ ст., зазначена тенденція зберігалася. Кримські татари, так само стабільно, як і раніше, залишали межі Криму. Їхнє місце займали все нові та нові переселенці.

З початком Першої світової війни 1914 р. до самостійної еміграції додалася ще й примусова. Царський уряд розпочав систематичну депортацію татарського народу — «як ненадійного» — вглиб імперії. Причому в тому, що татари — народ «ненадійний», як в уряді, так і на місцях ніхто й ніколи не сумнівався. Так, уповноважений кримських дворян Чернов у листі до генерального прокурора Баклемішева цілком серйозно зазначав: «кримські татари завжди (Підкреслено мною. — Т. Б.) готові до зради російському престолу» [3, с. 382]. Така політика призвела до того, що вже 1917 р. татари становили тільки 36,6% сільського і 11,3% міського населення півострова [26, с. 33]. Кримські татари, що були підданими Туреччини, але їх заслав царський уряд, почали повертатися на півострів тільки лише після лютого 1917 р.

Таким чином, ми бачимо, що, за словами видатного татарського просвітника А. Озенбашли, поступова та цілеспрямована політика царського уряду призвела до того, що «через сто тридцять років (1783–1917 р.) від чотирьох мільйонів компактного татарського населення залишилося на схилах Кримських гір півтораєста тисяч татар» [21, с. 6–7].

Початок Першої світової війни призвів до того, що під репресії царського уряду потрапила ще одна національність, котра населяла Кримський півострів — німці. Вони з'явилися на території Криму ще в ХVІІІ ст. і завдяки постійному припливу емігрантів до початку ХХ ст. становили вже досить значну частину кримського населення. На початок Першої світової війни німці відреагували неоднозначно. Деякі з них негативно поставилися до дій Німеччини, збирали гроші та продовольство для російської армії. Проте було чимало й таких, хто підтримував Німеччину, прагнув після початку військових дій виїхати до неї та всіляко ухилявся від служби в російській армії.

В серпні 1914 р. було видано царський наказ про вислання з Криму німців, котрі були підданими Німеччини, до віддалених районів імперії. В указі пояснювалося, що необхідність у цьому пов'язана з намаганням не дати німцям, підданим Німеччини, ухилитися від російської військової служби, виїхати на історичну батьківщину і вступити до складу кайзерівської армії [10, арк. 40].

Місцева влада почала впроваджувати заходи для здійснення цього наказу. Командувач Чорноморського флоту видав наказ, відповідно до якого з Севастополя негайно вислали всіх підданих Німеччини, незалежно від «релігії та роду занять». Поліція одержала розпорядження губернатора затримувати німецьких підданих і супроводжувати їх «від села до села, спостерігаючи за тим, щоб на шляху проходження або під час ночівлі вони не ма-

ли змоги втекти. За це варта буде віддана суду по 452-й статті Укладення про покарання» [10, арк. 159].

Всіх затриманих переселенців (протягом тільки першого місяця війни в Криму таких було близько 450) перевезли в Сімферопольську міську в'язницю. Спочатку їх відправили в Херсон і Харків, а потім — у заволзькі губернії [18, с. 55–56].

Ще більш ускладнився стан німецького населення в Криму після того, як у лютому 1915 р. було прийнято закон, що передбачав протягом двох років повністю ліквідувати все німецьке землеволодіння та землекористування. Цей закон призвів до того, що багато селян стали самостійно, не чекаючи його централізованого впровадження, захоплювати землі німецьких поселенців. Ці захоплення набули таких форм, що міністру внутрішніх справ довелося наказати таврійському губернаторові припинити їх [11, арк. 19].

Протести німців проти втілення згаданого земельного закону виявилися абсолютно безрезультатними. Поставлені перед фактом повної втрати землі німецькі поселенці були змушені розпродавати її за заниженими цінами. До лютого 1917 р. вони продали 63 081 дес. [18, с. 60].

З початком світової війни загальна кількість населення Криму внаслідок мобілізації зменшилася. За даними перепису 1917 р., в п'яти повітах Кримського півострова мешкало 807 903 чол. цивільного населення (з них 54% — у 15 містах) та понад 900 тис. матросів і солдат [7, с. 6–7]. Населення Криму належало до 34 національностей [25, с. 7–8, 12], з яких українців та росіян було 399 785 чол. (або 49,4%), татар і турків — 216 968 (25,8%), євреїв і кримчаків — 68 159 (8,4%), німців — 41 374 (5,1%), греків — 20 124 (2,5%), вірмен — 16 907 (2,1%), болгар — 13 220 (1,6%), поляків — 11 760 (1,5%), караїмів — 8078 (1,1%), інших — 11 528 (1,5%) [26, с. 34], аж до кількох родин італійців у Керченському районі [13, арк. 4].

Таким чином, внаслідок політики нової влади, з середини XVIII ст. до початку XX ст. кримські татари з абсолютної більшості населення півострова перетворилися на хоча й значну, але все таки етнічну меншину, тоді як росіяни та українці тепер утворили більшість населення півострова [4, с. 112].

У виданнях того часу автори всіляко підкреслювали строкатість населення. Наприклад, тільки в Сімферополі мешкало близько 60% росіян, 15% євреїв, 10% татар, а також вірмени, цигани, караїми, греки, турки, німці, грузини, естонці, поляки та кримчаки [19, с. 364]. В місті діяло 9 православних церков, костьол, кірхи, дві вірменські церкви, 12 мечетей, синагога та караїмська кенаса [15, с. 7].

Щільність населення в Криму була відносно невеликою: на початку Першої світової війни вона становила 28 чол. на одну квадратну версту. Най-

більших показників вона досягала в Ялтинському повіті, де мешкали переважно татари (98 чол.), а найменших — у степових Перекопському та Євпаторійському (відповідно, 10 та 14 чол.). 1917 р. густина населення півострова збільшилася до 36 чол. на кв. версту [19, с. 284].

Розвиток міст Криму, що ставали адміністративними центрами або торговими портами для забезпечення потреб армії та флоту, призвів до того, що більшість їх населення становили росіяни. Щодо кримських татар, то в цей час переважна їх частина мешкала в горах — до 89% — та степовій частині, де вони становили близько 50% [1, с. 88]. Із загальної кількості осіб на півострові, міських мешканців було 41,9% [24, с. 147].

Говорячи про кількісний склад міського та сільського населення Таврійської губ. слід зазначити, що, згідно з Всеросійськими сільськогосподарськими переписами 1916–1917 рр., на території губернії мешкало 1 909 332 чол., з яких сільського населення — 1 414 332 чол., а міського — лише 495 тис. чол. [6, с. 103, 108, 114]. Тобто, в цьому регіоні кількість жителів сіл переважала мешканців міст у багато разів.

Щодо етнічного складу міського й сільського населення Таврійської губ., то докладніше ми можемо його розглянути завдяки відомостям Першого перепису населення від 1897 р. (Таблиця 3 [2, с. 232]).

Таблиця 3. Кількісний та етнічний склад міського й сільського населення Таврійської губ. (1897 р.)

Національності	Міські мешканці		Сільські мешканці	
	кількість	%	кількість	%
Українці	30 197	4,9	580 924	95,1
Росіяни	142 062	35,1	262 401	64,9
Євреї	34 248	61,8	21 170	38,2
Німці	4100	5,2	74 205	94,8
Татари	49 640	25,2	147 214	74,8
Молдавани	156	6,9	2103	93,1
Греки	10 315	57,2	7733	42,8
Болгари	792	1,9	40 468	98,1
Поляки	6387	63,2	3725	36,8
Білоруси	630	6,5	9096	93,5
Вірмени	6389	71,5	2549	28,5
Турки	949	43,2	1248	56,8
Інші	3451	38,0	5638	62,0
Всього:	289 316	20,0	1 158 474	80,0

Звісно, з 1897 до 1917 рр. через постійний приплив населення кількість представників тієї чи іншої національності та їх відсоткове співвідношення змінювалися, але загальна тенденція етнічного складу істотно змінитися не могла.

Щодо кількості селянських господарств, то наприкінці XIX ст. у восьми повітах Таврійської губ. налічувалося 1 517 селянських селищ, де було 126 439 переписаних селянських дворів (762 418 душ обох статей) з кількістю надільної землі 2 160 202 дес. [30, с. IV–V]. Відповідно ж до сільськогосподарського перепису селянських господарств 1916–1917 рр., на Кримському півострові налічувалося тільки 69 625 господарств, з яких 40% були безземельні [5, с. 15–16]. Найкраще забезпечені землею були німецькі колоністи, серед яких зовсім не було таких, що не мали землі, а найгірше — татари, серед яких 65% становили безземельні [31]. Для порівняння, в материкових повітах Таврійської губ. кількість безземельних татар ледве перевищувала 3% [8, с. 14].

77,8% селян губернії були малоземельними (з наділами 10 і менше дес.). Значна кількість землі зосереджувалася в руках великих власників: тим, хто мав ділянки понад 100 дес. (11,5% господарств) належало майже 90% усієї землі [15, с. 8]. Величезну площу займали окремі маєтки. Так, у Таврійській губ. поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвінову — 60 тис., Попову — 80 тис., Васаллу — 60 тис., Дурново — 50 тис. дес. [23, с. 36].

Таке становище сприяло поширенню на півострові оренди землі, причому малоземельні селяни як самі брали ділянки в оренду, так і здавали їх, ідучи на заробітки. Зможні селяни вдавалися до оренди, щоб заробити грошей та прикупити ще землі, адже щорічна орендна платня за 1 дес. ріллі в Таврійській губ. наприкінці XIX ст. становила від 50 коп. до 1 руб. [2, с. 55; 33, с. 101–102]. Для порівняння, в Полтавській губ. у 80-х рр. XIX ст., віддаючи орендну плату натуральною рентою, селянин платив за 1 дес. землі 11 крб. 2 коп. за рік, тоді як за грошової оренди 1 дес. обходилася в 9 крб. 71 коп. за рік. У Подільській губ. середня річна орендна ціна за 1 дес. землі дорівнювала 7–8 руб., а за натуральної й відробіткової форм оренди доходила до 50 руб. [23, с. 30–31].

Наприкінці XIX ст. в Таврійській губ. в оренду здавалося 29% селянської землі [23, с. 57], тобто щороку — понад 25 тис. дес., із них велика частина — на умовах скупщини*. Скопщики селилися на господарській землі й були зобов'язані віддавати власникові десяту частину врожаю. В свою чергу, власник зобов'язувався забезпечити селян насінням.

---

* Скупщина була одним з видів натуральної оренди.

Чималу площу займали казенні й удільні володіння, а також вакуфні* землі. Втім, з другої половини XIX ст. їх активно привласнювали окремі власники та скарбниці. Для цього уряд використовував так звану Вакуфну комісію, створену 1885 р. [3, с. 349]. Це призвело до того, що, якщо під час приєднання Криму до Російської імперії вакуфних земель тут було близько 300 тис. дес., то 1917 р. їх залишилося тільки 83 тис. [14, арк. 54].

Слід зупинитися ще на одному: яким був склад селянства, котре населяло півострів. Єдиного критерію не існувало. Так, у Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти відносили тих, хто не сів або засівав до 10 дес., до середняків — тих, хто засівав 10–25 дес., до заможних — тих, хто засівав понад 25 дес. У Сімферопольському, Феодосійському та Ялтинському повітах до першої групи відносили тих, хто не сів або сів до 5 дес., до другої — з посівом 10 дес., до третьої — понад 10 дес. [16, с. 26].

Отже, в горах та передгірних районах півострова переважала кримсько-татарська біднота, центральну частину населяли російські й українські селяни-середняки, а ближче до півночі зростав вплив німецьких колоній, котрі тримались на найманій праці й уже переходили до інтенсивного землеробства. Різниця в середніх розмірах приватного володіння становила: від 15 дес. (Ялтинський повіт) до 1 000 дес. (Перекопський та Євпаторійський) [15, с. 8; 19, с. 304].

Теплий клімат на півострові сприяв розвитку сільського господарства — основної галузі кримської економіки — та пов'язаних з ним переробних підприємств. За сферами зайнятості мешканців Крим розрізнявся на досить виразно окреслені регіони. Так, 1870 р. відомий економіст Ю. Янсон у статті «Крим та його хліборобство й хлібна торгівля» зазначав: «Хліборобство в Криму стоїть скрізь на задньому плані. У гористій частині півострова їм мало займаються: виноробство й садівництво складають там головну галузь промисловості; у степовій частині вівчарство стоїть далеко перед землеробством. Весь Ялтинський повіт і значна частина Сімферопольського й Феодосійського (гірська частина) майже не займаються хліборобством; у степовому господарстві Криму воно становить побічну галузь, поступаючись першій скотарству взагалі й особливо вівчарству. Це другорядне значення землеробства пояснюється такими причинами: масою солонцюватих земель, частими посухами, нестачею робочих рук, майже щорічними набігами сарани і поверх того частими падіннями рогатої худоби, яка у більшості поселян складає єдину силу, що рухає сільськогосподарські знаряддя» [12, арк. 1].

Про те, що подібне висловлення має під собою ґрунт, говорить і той факт,

---

* «Під вакуфом варто розуміти своєрідне пожертвування, що робиться власником майна (рухомого або нерухомого) із релігійних спонукань на користь якоїсь богоугодної або добродійної установи» // ДААРК, ф.-Р. 1000, оп. 4, спр. 19, арк. 52 зв.

що на 1885 р. з 2 624 314 дес. землі півострова під рілля було лише 412 028 дес. [2, с. 45–46]. Тим не менше, хоча південна, гориста частина Кримського півострова була зовсім непридатна для землеробства, наприкінці XIX — на початку XX ст. в Таврійській губ. (особливо в трьох її північних повітах) швидко почало розвиватися товарне зернове виробництво. Так, якщо в 60-х рр. XIX ст. валовий середньорічний збір пшениці в Таврійській губ. становив 798 тис. пуд., то в 90-х рр. — уже 3174 тис. [2, с. 243]. На початку XX ст. селянські господарства виростили вже 55,1 млн. пуд. зернового хліба [23, с. 48–49], а під рілля було 74,4% всієї сільськогосподарської площі Криму [20, с. 10].

Хліб був однією з основних статей кримського експорту. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в урожайні роки з Криму вивозили до 8 млн. пуд. хліба, і за вивезенням товарного хліба Таврійська губ. перебувала на другому (після Самарської) місці [24, с. 151]. Збільшенню посівних площ під зернові культури не завадила й Перша світова війна: 1913 р. злаковими було зайнято 664 074 дес., а 1917 р. — 696 636 дес. [15, с. 8].

Близько половини площі, котру засівали під злакові, припадало на пшеницю, третина — на ячмінь, 14% — на овес, а решта — на інші культури [24, с. 198]. Докладніше ми можемо це побачити з Таблиці 4 [23, с. 37].

Таблиця 4. Посіви зернових культур на кінець XIX ст.

Загальна площа посіву, тис. дес.	На 100 дес. посіву						
	Пшениці	Жита	Ячменю	Вівса	Гречки	Проса	Кукурудзи
1060,5	50,5	8,3	31,9	7,3	—	1,0	1,0

Незважаючи на широкий розвиток зернових культур, основою сільськогосподарства Криму залишалися сади й виноградники. На початку XX ст. розвивалися садівництво та виноградарство. Площа садів на півострові налічувала 12 713 дес. [15, с. 8], причому понад половину становили яблуневі та грушеві дерева. 1913 р. з Криму було вивезено 2729 тис. пуд. фруктів [24, с. 198]. Але практично весь урожай кримських садів надходив у розпорядження великих купців-фруктівників зі столиці та інших великих міст. Дуже популярною була продукція сімферопольських консервних фабрик А. Абрикосова та «Ейнем», братів Шішманів, П. Коркунова та ін. [5, с. 10].

Щодо виноробства, то, за інформаційно-статистичним оглядом промисловості Росії від 1883 р., «кримська область виноробства обіймає собою весь Таврійський півострів. Але виноробство існує там головним чином тільки в чотирьох повітах: Ялтинському, Євпаторійському, Сімферопольському та

Феодосійському. У Криму, порівняно з іншими російськими виноробними областями, вироблення вина досягло найбільшої досконалості, адже тут застосовуються всі новітні способи вироблення. Видобуток вина в Криму з початку нинішнього сторіччя постійно зростає. Так, у 1823 р. було добуто 143 432 відер, у 1833 р. — 200 тис., у 1849 р. — 652 тис., а в 1870 р. вже 934 тис. відер вина» [17, с. 44–45].

На початку ХХ ст. площа виноградників доходила до 6 тис. дес. і, відповідно до статистичних звітів 1914 р., валовий збір винограду дорівнював 992 228 пуд. [24, с. 198].

Площа тютюнових плантацій часто змінювалась: у зв'язку з його врожаєм, коливанням вартості та ін. Так, якщо середній розмір тютюнової плантації в Таврійській губ. 1865 р. дорівнював 750 дес., а 1879 р. — 2251 дес. [17, с. 116], то 1913 р. він спочатку впав до 2155 дес., а 1917 р. знову зріс до 3204 дес. [15, с. 9]. Середній збір тютюну в рік 1865 р. становив 28 823 пуд., 1878 р. — 111 429 пуд. [17, с. 118], а з 1909 по 1913 рр. — 239 810 пудів [24, с. 198]. Більша частина вирощуваного в Криму тютюну перероблялася на місцевих фабриках.

Докладніше кількість землі, що належала цим культурам, та кількість уражаю, котрий з неї знімали, ми зможемо побачити з Таблиці 5 [18, с. 21].

Таблиця 5. Кількість землі та врожаї садів, виноградників і тютюнових плантацій у Криму, 1916 р.

Сад		Виноградники		Тютюнові плантації	
Площа, десятини	Валовий урожай, пуди	Площа, десятини	Валовий урожай, пуди	Площа, десятини	Валовий урожай, пуди
12 713	3 220 500	7469	близько 1 100 000	3267	199 640

Крім того, в Криму займалися шовківництвом, бджільництвом, розведенням лікарських рослин та інших спеціальних культур. Але ці види в сільському господарстві займали незначне місце і загалом на економічне становище краю не впливали. Сумарна вартість сільськогосподарської продукції, яку вивозили за межі Криму, становила 19 млн. золотих руб. Але розвиток сільського господарства півострова був однобоким: з Криму вивозили хліб, фрукти, тютюн та вино. Наприклад, 1913 р. було вивезено понад 10 млн. пуд. зерна та борошна, понад 2,5 млн. пуд. фруктів, понад 300 пуд. тютюну та тютюнових виробів, понад 500 тис. пуд. вовни, 18 тис. пуд. шкіри та ін. В той самий час до Криму завезли понад 90 тис. пуд. молочних виробів, на півмільйона руб. яєць, 35 тис. пуд. різних м'ясних товарів, 9 тис. пуд. жирів та сала, на 190 тис. крб. живих птахів, 1204 тис. пуд. картоплі та ін. [24, с. 198–199].

Тваринництво в Криму на початку ХХ ст. (за винятком вівчарства) було розраховане лише на внутрішнє споживання. До 1914 р. до Криму щорічно ввозили до 2,5 тис. коней та велику кількість великої рогатої худоби (до 20 тис. голів) [24, с. 198]. Вівчарство, яке на початку та в середині ХІХ ст. займало дуже важливе місце в економіці півострова, наприкінці століття втратило значення. Так, якщо 1823 р. на цій території нараховувалося 112 тис. голів овець, 1837 р. — 685 470, 1848 р. — 965 420, 1851 р. — 1027 тис., 1856 р. — 1199 тис., 1861 р. — 1754 тис., 1866 р. — 2360 тис. [24, с. 107], то з 1866 по 1913 рр. загальна кількість тонкорунних овець скоротилася з 2360 тис. до 526 тис. голів [24, с. 151, 198].

Таким чином, із цих даних ми бачимо, що з 1823 по 1866 рр., тобто менше, ніж за півстоліття, тонкорунних овець із землі стала швидко витискати пшениця. Щоб докладніше простежити стан справ у кількості худоби та її належності до різних типів господарств у Криму на початку ХХ ст., звернемося до результатів сільськогосподарського перепису 1916–1917 рр. Відповідно до його результатів було складено Таблицю 6 [20, Вклейка. — Таблиця № 18], дослідивши яку ми можемо зробити кілька цікавих висновків. Так, ми побачимо, що кількість різних типів худоби на півострові невпинно скорочувалася. Через постійні мобілізації та внутрішнє споживання приросту худоби не було взагалі.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. — це період швидкого розвитку промисловості Криму. Розвивалися переважно харчова (близько 80% усієї кількості підприємств) та легка промисловість, адже вони мали місцеву сировину. Тому провідне місце займали консервні та виноробні заводи, тютюнові фабрики. Якщо в 60-х рр. ХІХ ст. у Таврійській губ. взагалі не було промислових підприємств, то вже 1879 р. їх налічувалося 153 з загальною сумою виробництва в 4200 тис. руб. [22, с. 253]. Причому, лише в харчовій промисловості діяло 104 підприємства з вартістю продукції в 8031 тис. руб. Їх питома вага в загальному виробництві губернії становила 72,8% [23, с. 28]. Тим не менше, кримська промисловість у той час була переважно кустарною.

Проте з 90-х рр. ХІХ ст. становище дуже поступово, але починає змінюватися. У великих містах з'являються заводи зі значною кількістю працівників. Так, великим підприємством став побудований у 1894–1895 рр. Феодосійський комерційний порт. Деяке уявлення щодо місця фабрик і заводів у економіці Криму наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. дають матеріали Таблиці 7 [склав автор за матеріалами: 12, арк. 9–14, 43–46, 56–58].

Таким чином, у Криму було дуже мало, порівняно з іншими губерніями Російської імперії, фабрик та заводів і робітників, які на них працювали.

Таблиця 6. Кількість худоби в Криму в 1916–1917 рр.

Рік		Категорія господарств		1916		1917		Кони	Вел. рог. худоба	Вівці	Кози	Свині
				Приватно-власницькі	Селянські	Приватно-власницькі	Селянські					
Всього				Всього		Всього		Воли робочі		Дорослі		Всього
122 239	15 968	106 271	132 300	12 803	16 429	115 871	39 154	3547	69 184	2013	10 218	462 021
11 359	2310	9049	12 803	27 269	1937	10 866	4908	3547	29 791	1023	6119	322 760
20 550	3902	16 648	27 269	20 326	4930	22 339	14 609	38 691	38 691	3036	16 337	322 760
17 348	2739	14 609	20 326	192 698	2838	17 488	146 577	38 691	38 691	3648	13 635	322 760
171 496	24 919	146 577	192 698	36 352	26 134	166 564	30 100	3547	38 691	3754	26 158	322 760
30 100	13 478	16 622	39 154	83 547	16 722	22 432	30 100	3547	38 691	5298	31 054	322 760
3532	1047	2485	4908	83 547	1361	3547	3532	3547	38 691	2013	10 218	322 760
72 210	9420	62 790	77 744	10 164	8560	69 184	72 210	69 184	69 184	1023	6119	322 760
32 326	6105	26 221	37 621	17 283	7830	29 791	32 326	29 791	29 791	3036	16 337	322 760
47 620	6132	41 488	43 718	26 048	5027	38 691	47 620	38 691	38 691	3648	13 635	322 760
185 788	36 182	149 606	203 145	17 283	39 500	163 645	185 788	163 645	163 645	3754	26 158	322 760
410 691	137 725	272 966	476 836	29 912	154 076	322 760	410 691	322 760	322 760	3754	26 158	322 760
116 435	39 169	77 266	213 874	29 912	74 613	139 261	116 435	139 261	139 261	3754	26 158	322 760
527 126	176 894	350 232	690 710	29 912	228 689	462 021	527 126	462 021	462 021	3754	26 158	322 760
10 016	2 27	7289	12 231	36 352	2013	10 218	10 016	10 218	10 218	3754	26 158	322 760
3772	897	2875	7142	83 547	1023	6119	3772	6119	6119	3754	26 158	322 760
13 788	3624	10 164	19 373	10 164	3036	16 337	13 788	16 337	16 337	3754	26 158	322 760
31 933	5885	26 048	17 283	26 048	3648	13 635	31 933	13 635	13 635	3754	26 158	322 760
28 242	4743	23 499	29 912	23 499	3754	26 158	28 242	26 158	26 158	3754	26 158	322 760
44 992	7555	37 437	36 352	36 352	5298	31 054	44 992	31 054	31 054	3754	26 158	322 760
105 167	18 183	86 984	83 547	83 547	12 700	70 847	105 167	70 847	70 847	3754	26 158	322 760

Такий стан справ зберігався в Криму й надалі. Так, 1913 р. на півострові налічувалося тільки 1 247 промислових підприємств, на яких працювало 16–17 тис. чол. [16, с. 27]. У Сімферополі діяло 34 підприємства з загальною кількістю робітників 1317 чол., у Феодосії — 22 з 1559 особами, в Євпаторії — 25 з 196 особами, в Бахчисараї — 217 з 32 особами, в Карасубазарі (Білогорську) — 7 з 16 особами, в Старому Криму — 9 з 51 особою, в Ялті — 8 з 32 особами, в Перекопі-Вірменському — 26 з 46 особами. Всього ж у 8 містах налічувалося 148 промислових підприємств та майстерень кустарного типу з загальною кількістю робітників 3249 чол. [24, с. 196].

Таблиця 7. Кількість фабрик та заводів і робітників, які на них працювали, у Криму в 1890–1905 рр.

Місто або повіт	Дані за 1890 р.		Дані за 1901 р.		Дані за 1905 р.	
	Кількість фабрик і заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик і заводів	Кількість робітників
м. Сімферополь	21	310	31	900	37	941
м. Бахчисарай	16	150	15	26	15	40
м. Карасубазар	20	25	13	35	16	52
Сімферопольський повіт	39	77	94	346	44	211
м. Феодосія	15	240	20	620	23	814
Старий Крим	2	10	5	7	4	14
Феодосійський повіт	30	328	19	75	18	78
м. Євпаторія	4	15	7	64	49	332
Євпаторійський повіт	5	95	30	453	321	340
м. Перекоп	1	1	4	6	23	52
Перекопський повіт	16	110	23	172	112	213
м. Ялта	3	32	4	13	4	28
Ялтинський повіт	2	11	10	45	11	38
Всього:	174	1404	275	2762	677	3153

Великих підприємств у Криму було тільки два — Північний морський завод, (на якому до початку війни працювало близько 11 тис., але 1917 р. залишилося 3 тис. робітників) і Керченський металургійний завод (відкритий 1902 р., він через п'ять років закритися і знову запрацював лише в передвоєнні роки, 1916 р. тут працювало 3 тис. робітників, але 1917 р. він зовсім зупинився). Були ще 10 тютюнових фабрик із 2 тис. робітників, цегельні заводи (близько 800 робітників), шкіряні, миловарні, заводи сільськогосподарського машинобудування, але ці останні були радше майстернями напівкустарного типу, ніж заводами, і працювало на них лише по десятку — два робітників [13, арк. 4].

З початком Першої світової війни стан справ завдяки мобілізацій змінився. На деяких підприємствах кількість робітників зменшилася ще більше. Так, морський, машинобудівний та електротехнічний заводи порту Севастополя тепер нараховували 7 тис. робітників, а Керченський металургійний завод на початок 1917 р. мав 2215 робітників [5, с. 9–10]. Натомість, на інших, новостворених, підприємствах робітників побільшало. 1916 р. збагатив еконо-

міку Криму ще одною галуззю — літакобудуванням. Виникли завод «Анатра» в Сімферополі (близько 700 робітників) та аеропланні майстерні В. Адамєнка в Карасубазарі (Білогорську). Загальна кількість робітників, які працювали в літакобудуванні, дорівнювала понад 1,5 тис. чол. [16, с. 33].

Але, незважаючи на деяке зростання кількості робітників, у всіх восьми повітах Таврійської губ. на 1 січня 1917 р. їх було тільки 32 тис. чол. [5, с. 11]. Цілком зрозуміло, що робітників, які працювали на території Криму, було ще менше. Значна їх частина була зайнята на цегельних, харчових та інших фабриках, де працювало по 11–12 робітників.

Таким чином, незважаючи на деяке зростання промисловості під час Першої світової війни, Кримський півострів усе-таки залишався переважно сільськогосподарським регіоном.

Розвиток сільського господарства та промисловості сприяв піднесенню торгівлі. Говорячи про неї, слід згадати, що, відповідно до «Положення про мита на право торгівлі та інші промисли», всі купці Російської імперії розділялися на дві гільдії. Купці другої гільдії, в свою чергу, поділялися ще на п'ять класів. До купців першої гільдії входили «представники великої оптової торгівлі. ... До першого класу другої гільдії входили двоє столичних міст, Рига та Одеса. До другого зараховувалися великі міста імперії (всього 23) з розвинутою торгівлею і промисловістю. Третій клас обіймав усі населені пункти повітів, де існувала відносно велика промисловість. Четвертій клас включав місцевості з достатньо розвиненими селянськими промислами, жвавою торгівлею та наявністю надлишку землеробських товарів. До останнього класу входили місцевості, в яких не тільки промисловість, а й селянські промисли були мало поширеними» [22, с. 78–79].

Виходячи з кількості свідоцтв на право торгувати (та в яких класах), виданих у Таврійській губ. протягом 60–80-тих рр. XIX ст., ми зможемо дізнатися як кількість купців, котрі тут мешкали, так і спрямування їхньої торгової діяльності (Див. Таблицю 8 [22, с. 79]).

Таблиця 8. Кількість свідоцтв, виданих протягом 60–80-х рр. XIX ст. купцям I та II гільдій Таврійської губ. на право торгувати.

I гільдія	II гільдія					
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	Всього
35	—	—	344	738	676	1793

З плином часу кількість людей, які торгували на півострові, зростала, і, згідно з переписом 1897 р., в Криму налічувалося вже 4936 купців усіх гільдій. За національним складом вони поділялися так: українських і російських було 32,8%, татарських — 19,7%, вірменських — 10,6%, грецьких — 4,6%, німецьких — 2,6%, інших — 3,5% [24, с. 204].

Низка великих міст півострова (таких як Сімферополь, Керч, Євпаторія, Севастополь та інші) ставали досить великими торговельними центрами. Значна кількість залізниць сполучала основні міста й порти з центром країни. Це посилювало розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Через два головних порти — Севастополь та Феодосію — за межі Російської імперії вивозився хліб, не тільки вирощений на півострові, але й той, котрий доставлявся з північних повітів Таврійської губ. та з усієї України. На початок ХХ ст. звідси вивозилося за кордон до 25 млн. пудів пшениці на рік [24, с. 156].

Але з портів Криму вивозили не лише пшеницю. Так, згідно зі згаданим інформаційно-статистичним оглядом промисловості Росії від 1883 р. [17, с. 218–219], наприкінці ХІХ ст. через порти Чорного та Азовського морів велася жвава торгівля. З даних складеної на цих джерелах Таблиці 9 ми бачимо, що саме вивозили за межі Кримського півострова:

Таблиця 9.

Назва товару	Кількість	Ціна в рублях
Деревина	4 935 963 пуд.	1 480 789
Дерев'яні вироби	6155 пуд.	16 008
Рогожа	1644 шт. (411 пуд.)	200
Кора деревна	733 пуд.	73
Смола	23 бочки (230 пуд.)	287
Скипидар, терпентин та ін.	3178 пуд	6536
Дьоготь	61 пуд.	98

Початок Першої світової війни позначився на всій економіці краю. Із вступом у війну Туреччини, яка була союзницею Німеччини, Крим перетворився на прифронтову зону. 29 жовтня 1914 р. німецькі й турецькі кораблі напали на чорноморські порти, обстріляли гавані Севастополя та Феодосії. Це призвело до того, що у військових діях активну участь розпочав брати Чорноморський флот. Кримський півострів став важливою базою постачання армії на турецькому фронті. Звідси на фронт морем перевозилися війська, військова техніка, спорядження [16, с. 33]. В містах та курортах Криму розміщувалися численні шпиталі.

З початком війни було мобілізовано й відправлено на фронт велику кількість мешканців півострова. Тому багато підприємств закрилося, чимало через нестачу сировини та палива скорочувало обсяг виробництва. На повну потужність працювали лише ті, котрі виконували воєнні замовлення. На підприємствах наприкінці 1916 р. працювали виключно на війну 73,3% робітників і тільки 26,7% були зайняті мирними галузями промисловості [25, с. 6].

Мобілізація призвела до того, що набагато скоротилися посівні площі. На третій рік війни недосів становив одну третину посівної площі. Негативно позначалися на селянстві різні військові повинності: мобілізація коней, постачання рогатої худоби. За 1917 р. Крим мав дати для армії понад 200 тис. голів великої рогатої худоби, овець та свиней [25, с. 7].

17 липня 1915 р. міністр внутрішніх справ Маклаков видав відомий наказ «Про заборону вивозити продукти», який, між іншим, забороняв вивозити продукти з однієї губернії в іншу. Цій наказ мав для економіки країни досить сумні наслідки, як і деякі інші заходи уряду щодо послаблення продовольчої кризи (наприклад, встановлення такс) і цілком порушував плани використання продуктів і можливості різних губерній. У спогадах голова Державної Думи М. Родзянко зазначав, що: «...Особливо драгувала всієї заборона вивозити з губернії в губернію. Через цю міру, в одних місцях утворювався надлишок продуктів, а в інших нестача, а траплялося і так, що поміщики, що мали маєтки в різних губерніях, не могли перевозити для посівів власне зерно. Коли я доповідав про ці обставини государю, він вислухав, але, мабуть, не звернув особливої уваги» [29, с. 106–107, 244–245].

У книзі «До історії класової боротьби в Росії» В. Граве з цього приводу писав: «Селяни і землевласники у виробляючих районах не могли перекинути продукти в споживаючі райони, і, унаслідок цього, ціни на продукти сільського господарства були не тільки низькі, але за них, крім папірців, селяни на міському ринку могли набути лише обмеженої кількості необхідних для їхнього господарства товарів. Погрози голоду в містах і припинення постачання армії змусили уряд до декретування продовольчої розверстки» [29, с. 245].

До того ж у Криму 1916 р. був неврожай. Так, за наявними даними, валовий збір зернопродуктів по Таврійській губ. 1916 р. був таким: продовольчих продуктів 73 009 926 пуд., кормових — 62 558 692 пуд., а всього — 135 568 622 пуд. Витрата цих продуктів для внутрішнього споживання полягала в таких цифрах: продовольчих продуктів 32 351 558 пуд., кормових — 27 398 302 пуд., усього — 57 749 910 пуд. Ці цифри стосуються всієї Таврійської губ., тобто стан у Криму був іще гіршим. Тут не тільки не було надлишків, а й бракувало свого хліба, тому було потрібно ввозити на півострів іще близько 3 млн. пуд. [13, арк. 4–4 зв.]. У зв'язку з цим ціни на продовольство та промислові товари піднялися порівняно з довоєнними. Вартість хліба зростає більше ніж у 3 рази, ціна на м'ясо — в 4,5 рази, на масло — в 5 разів, на картоплю — в 10 разів, на взуття — в 7 разів і т. п. [24, с. 208]. Це посилювало невдоволення серед місцевих мешканців. На початку 1917 р. начальник губерньського жандармського управління доповідав губернатору, що таке невдоволення висловлюють як робітники, так і селяни Криму, й «немає впев-

неності в непорушенні місцевими військами службового обов'язку на випадок виникнення в губернії народних заворушень» [16, с. 34].

Таким чином, на початок 1917 р. Крим був дуже своєрідною частиною Російської імперії. Якщо підсумувати сказане, то протягом усього часу перебування Кримського півострова (як частини Таврійської губ.) в складі Російської імперії кількісний склад його мешканців постійно змінювався за рахунок еміграції місцевого, корінного населення та в'їзду нових переселенців з інших губерній країни.

В господарсько-економічному відношенні вся Таврійська губ., і Кримський півострів зокрема, були аграрним краєм, на території якого розміщувалися невеликі промислові центри. Основними осередками промисловості були Сімферополь і Керч. Менша частина підприємств діяла в Феодосії.

Характерною особливістю промисловості Криму було переважання дрібних підприємств. До них належали парові млини, кузні; чавуноливарні, цегельні, черепичні й гончарні виробництва; вапняні, борошномельні, маслоробні, шкіряні, миловарні й рибні заводи; макаронні фабрики та інші. Велика частина промисловості була напівкустарною (ремісничі майстерні з середньою кількістю робітників від 3 до 15 чол.).

Півострів жив переважно завдяки торгівлі з іншими регіонами імперії. Після того, як з початком Першої світової війни обсяги торгівлі суттєво скоротилися, стан сільського господарства і промисловості півострова призвів до того, що серед місцевих мешканців склалися об'єктивні передумови для невдоволення.

1. Боечко В. Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. — К. : Основи, 1994. — 168 с.

2. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. / Бойко Я. В. — Черкассы : Сіяч, 1993. — 256 с.

3. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / Возгрин В. Е. — М. : Мысль, 1992. — 446 с.

4. Володарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков (Численность, размещение, этнический состав) / Володарский Я. Е., Елисеєва О. И., Кабузан В. М. — М. : Институт российской истории РАН, 2003. — 159 с.

5. Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии / Волошинов Л. — Симферополь, 1960. — 134 с.

6. Гапоненко Л. С. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916–1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции / Л. С. Гапоненко, В. М. Кабузан // История СССР. — 1961. — № 6. — С. 97–115.

7. Гарчев П. І. Республіка Тавріда / Гарчев П. І., Кононенко Л. Т., Максименко М. М. — К., 1990. — 127 с.

8. Губенко Г. И. Крестьянское движение в Таврической губернии / Г. И. Губенко // Труды Крымского краеведческого музея. — Симферополь, 1961. — С. 3–24.

9. Данильченко О. О. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. О. Данильченко // Історичні зошити. — К. : Інститут історії України, 1993. — 58 с.

10. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК), ф. 2, оп. 3, спр. 1006.

11. ДААРК, ф. 26, оп. 3, спр. 1026.

12. ДААРК, ф.-П. 150, оп. 1, спр. 2.

13. ДААРК, ф.-П. 150, оп. 1, спр. 118.

14. ДААРК, ф.-Р. 1000, оп. 4, спр. 19.

15. Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. — Симферополь : Таврия, 1997. — 352 с.

16. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська обл. — К. : Інститут історії, 1974. — 802 с.

17. Историко-статистический обзор промышленности России / Под ред. Д. А. Тимирязева. — Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. — СПб., 1883. — Ч. II. — 164 с.

18. Кашенко С. Г. Положение немецкого населения в Крыму в годы первой мировой войны / С. Г. Кашенко // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1994. — № 7. — С. 54–60.

19. Крым. Путеводитель. — Симферополь, 1914. — 349 с.

20. Кущенко Г. А. Сельское хозяйство Крыма и его баланс / Кущенко Г. А. — Крым : Издание Крымского Статуправления, 1924. — 69 с.

21. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа // Составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы. — Симферополь, 1997. — 256 с.

22. Лазанська Т. Історія підприємства в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Лазанська Т. — К., 1999. — 281 с.

23. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / Лугова О. І. — К. : Наукова думка, 1965. — 192 с.

24. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма / Надинский П. Н. — Ч. 1. — Симферополь : Крымиздат, 1951. — 230 с.

25. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма / Надинский П. Н. — Ч. 2. — Симферополь : Крымиздат, 1957. — 303 с.

26. Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. — К. : Україна, 1991. — 238 с.

27. Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар / А. Озенбашлы // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. — Казань, 1992. — С. 69–73.

28. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. — Т. ХLI. Таврическая губерния. — СПб., 1904.

29. Родзянко М. В. Крушение Империи / Родзянко М. В. — Л. : Прибой, 1927. — 178 с.

30. Фортунатов А. Итоги экономического исследования России. По данным земской статистики / Фортунатов А. — Т. I. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. Крестьянская община. — М., 1892. — 600 с.

31. Южные Ведомости. — 1917. — 6 липня.

32. Якименко Н. А. Аграрные миграции в России (1861–1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. — 1983. — № 3. — С. 17–31.

33. Янсон Ю. Опыт статистического исследования / Янсон Ю. — СПб., 1877. — 268 с.